

ԱԶԳԱՅՆԱՄՈՒԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՒՏՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ XXI ԴԱՐՈՒՄ

Գոռ Հովհաննիսյան

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

Էլ. հասցե՝ gor.hovhannisyanyan@ysu.am

ORCID: 0009-0005-6230-9446

Հոդվածը ներկայացվել է 08.07.2024, գրախոսվել է 20.07.2024, ընդունվել է տպագրության 02.08.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.2-138

Ամփոփում

«Գորշ գայլի» նշանը թուրքական ազգայնամոլական թերևս ամենահայտնի խորհրդանիշներից է և հատկապես վերջին տարիներին, ներքաղաքական դաշտից զատ, արտահայտվում է նաև արտաքին քաղաքականության մեջ: Ի սկզբանե ծագելով թյուրքական առասպելաբանությունից՝ այն սկզբնական շրջանում օգտագործվում էր ծայրահեղ ազգայնամոլական «Ազգայնական շարժում» կուսակցության (ԱՇԿ) և դրա զինված թևի՝ «Գորշ գայլեր» կառույցի կողմից: Հատկանշական է, որ նշանի հանդեպ վերաբերմունքն ի սկզբանե հակասական էր, և նույնիսկ աջակողմյան որոշ ուժեր վերապահումով էին մոտենում դրան:

Իրավիճակը փոխվեց 2015 թվականից ի վեր, երբ իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը (ԱԶԿ) սկսեց վարել իսլամի և ազգայնականության սինթետիկ քաղաքականություն՝ դաշինք կազմելով ԱՇԿ-ի հետ: 2017 թվականից նախագահ Էրդոգանն անձամբ սկսեց օգտագործել այդ նշանը՝ ճանապարհ բացելով դրա հետագա տարածման համար ոչ միայն Թուրքիայում, այլև թուրքաբնակ համայնքներ ունեցող այլ երկրներում: «Գորշ գայլի» նշանի ազդեցության և կիրառության աճը ներկայիս թուրքական հասարակության շրջանում ազգայնամոլական տրամադրությունների առավել խոսուն ցուցիչներից մեկն է:

Բանալի բառեր՝ «Գորշ գայլեր», ազգայնամոլություն, «Ազգայնական շարժում» կուսակցություն, «Արդարություն և զարգացում» կուսակցություն, իսլամի և ազգայնականության սինթեզ, Դիվերսի Բահչեյի, Ռեջեփ Թայյիփ Էրդոգան:

Ներածություն

«Գորշ գայլի» նշանը, որը թուրքական ազգայնամոլության խորհրդանիշներից մեկն է, ունի կարևոր նշանակություն ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական-հասարակական կառուցվածքի մեջ: Թյուրքական առասպելաբանությունից ծագող այս նշանը «թյուրքականությունը» խորհրդանշող ժեստ է: XX դարի վերջին այս նշանը «որդեգրել» են «Ազգայնական շարժում» կուսակցությունը և դրա երիտթևի՝ «Գորշ գայլեր» (Bozkurt) անունով ռազմականացված և ահաբեկչական կառույցը՝ մշակութային խորհրդանիշից այն վերածելով ազգայնամոլական, ֆաշիստական նշանի:

Թուրքիայում և այլ երկրներում նշանն ունի աջակողմյան ծայրահեղականության և ֆաշիզմի խորհրդանիշի ընկալում: Արևմտյան որոշ քաղաքա-

կան գործիչներ այն համեմատում են Հիտլերի ողջույնի նշանի հետ¹: Նշանի վերաբերյալ քննարկումները ակտիվացան հատկապես 2024 թ. հուլիսին, երբ Եվրո-2024 ֆուտբոլային մրցաշարի ընթացքում Թուրքիայի հավաքականի ֆուտբոլիստ Մերիհ Դեմիրալը խաղադաշտում այդ նշանը ցույց տալու համար որակագրկվեց: Իրադարձությունը շատ արագ դուրս եկավ զուտ մարզական համատեքստից՝ դառնալով դիվանագիտական, քաղաքական լարվածության պատճառ:

Հոդվածը նպատակ ունի ուսումնասիրելու թուրքական քաղաքական դաշտում «գորշ գայլերի» նշանի էվոլյուցիան՝ զուտ առասպելաբանական խորհրդանիշից ընդհուպ թուրքական ֆաշիզմի խորհրդանիշ: Ուսումնասիրելով քաղաքական դաշտում դրա առաջին դրսևորումները, նշանի ընդունման հիմքում ընկած մոտիվները և նշանի հանդեպ իշխանությունների վերաբերմունքի փոփոխությունները՝ կարող ենք հասկանալ նշանի դերը թուրքական քաղաքական նոր ինքնության ձևավորման և գործող քաղաքական խոսույթի մեջ: Ազգայնամոլական ուժերի կողմից ի սկզբանե որպես հպարտության և միասնության նշան ընդունված ժեստը ժամանակի ընթացքում հակասական ընկալումներ առաջ բերեց ոչ միայն Թուրքիայում, այլև արտերկրում:

«Գորշ գայլի» նշանի ծագումն ու նշանակությունը

Գորշ գայլի կերպարն ու գայլ պատկերող նշանը խոր արմատներ ունեն թուրքական առասպելաբանության և ժամանակակից թուրքական ազգայնամոլության մեջ: Վեր բարձրացված ցուցամատն ու ճկույթը խորհրդանշում են գայլի ականջները, իսկ ուղիղ պարզած միջնամատը, մատնեմատն ու բույթը՝ գայլի բերանը: Ինչպես նշեցինք, գորշ գայլի խորհրդանիշն ունի առասպելաբանական ծագում. այն հին թուրքական ցեղերի տոտեմական կենդանին է: Թյուրքական առասպելաբանության մեջ կան զգալի թվով գորշ գայլի կերպարին նվիրված առասպելներ: Դրանից հատկապես հայտնի են Գորշ գայլի (Bozkurt Destani), Օղուզ Քաղանի (Oğuz Kağan Destani) և Էրգենեքոնի առասպելները (Ergenekon Destani)²: Գորշ գայլը որոշակի դրսևորումներ ունի նաև մոնղոլական առասպելաբանության մեջ³:

XX դարի վերջին «գորշ գայլի» նշանը որդեգրեցին թուրքական ծայրահեղ աջ՝ «Ազգայնական շարժում» կուսակցությունը (ԱՇԿ) և դրա երիտասարդական կառույցը և զինված ահաբեկչական թևը՝ «Գորշ գայլերը»: 1969 թ. գնդապետ Ալփարսլան Թյուրքեշի հիմնադրած ԱՇԿ-ն ազգայնամոլական կուսակցություն է, որը գործում է թուրքական ֆաշիզմի և պանթյուրքիզմի

¹ Politiker gegen Wolfs-Grüß 2018.

² Çetin 2005, 10-21.

³ Başkurdistanlı 2010, 131-132.

գաղափարախոսության ծիրում: «Գորշ գայլեր» կազմակերպության անդամներն ահաբեկչական գործունեությամբ հատկապես աչքի են ընկել 1970-ականներին Թուրքիայում մոլեգնող ներքաղաքական բախումների ժամանակ ձախակողմյան քաղաքական ակտիվիստների, մտավորականների և հանրային գործիչների հանդեպ: Կազմակերպությունը հատկապես հայտնի դարձավ 1981 թ.⁴ «գորշ գայլ» Մեհմեթ Ալի Աղջայի կողմից Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս II-ի հանդեպ մահափորձից հետո: 1990-ականներին «գորշ գայլերը» մասնակցել են նաև ռուս-չեչենական և արցախյան պատերազմներին⁴: Արդեն XXI դարում նրանք մասնակցել են Սիրիայում և Լիբիայում ընթացող ռազմական գործողություններին⁵, ինչպես նաև 44-օրյա պատերազմին⁶:

Ազգայնամուլական խորհրդանիշների դերն ու դրսևորումները թուրքական քաղաքական դաշտում

Անդրադառնալով ԱՇԿ-ի կողմից նշանի ընդունմանը՝ հարկ է նշել, որ նշանի «որդեգրման» պատմության վերաբերյալ չկա հստակ ընդունված դիրքորոշում: Գազաուզ հասարակական գործիչ Գյուլլու Քարանֆիլի պնդմամբ՝ ԱՇԿ-ականները նշանն առաջին անգամ ընդօրինակել են հենց գազաուզներից: Նա նշում է, որ 1991 թ. օգոստոսին Թուրքիա կատարած այցի շրջանակում իրենց պատվիրակությունը հանդիպել է ԱՇԿ-ի ղեկավար Թյուրքեշին, և հենց իրենք են նրան ցույց տվել այդ նշանը⁷: Ադրբեջանցի քաղաքական-հասարակական գործիչ, պանթյուրքիստական հայացքներով հայտնի Հանըմ Հալիլովան էլ նշում է, որ 1992 թ. Ադրբեջանում կայացած հանրահավաքներից մեկի ժամանակ ինքն է Թյուրքեշին ցույց տվել այդ նշանը և պատմել դրա նշանակությունը⁸: Ըստ այդմ էլ նշանը ԱՇԿ-ն սկսել է օգտագործել 1991-1992 թվականներից: Սակայն կան նաև վարկածներ, որ նշանը ԱՇԿ-ականները օգտագործել են շատ ավելի վաղ. 2022 թ. հունվարին ԱՇԿ-ի աջակիցներից Բարըշ Մուրաթ Այդոզանի հրապարակած լուսանկարում պատկերված է Անկարայի տեխնիկական ուսումնարանի դիմաց կանգնած երիտասարդ, որը ցույց է տալիս «գորշ գայլի» նշանը: Ըստ Այդոզանի՝ լուսանկարն արված է 1978 թ.⁹:

Մինչև 2017 թ. նշանն օգտագործվում էին միայն ԱՇԿ-ի անդամները և աջակիցները, իսկ մնացած ուժերը չեզոք կամ բացասական վերաբերմունք ունեին դրա հանդեպ: Իրավիճակը փոխվեց 2017 թվականից, երբ իշխող

⁴ Langmoe 2022, 72.

⁵ «Серые волки» на службе у Эрдогана в Сирии и Ливии.

⁶ «Գորշ գայլեր»-ի հետքերը. «Հայկական հարց»:

⁷ BOZKURT İŞARETİ HAKKINDA.

⁸ Hanim Halilova, Başbuğ Alparslan Türkeş'e bozkurt işaretini nasıl öğrettiğini anlatıyor!

⁹ Aydoğan, Bariş Murat [@budun9]. "Çok ilginç bir foto".

«Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը սկսեց համագործակցել ԱՇԿ-ի հետ: 2018 թ. խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ՝ կողմերը հանդես եկան դաշինքով, որն էլ նշանավորեց ԱՇԿ-ի օգտագործած խորհրդանիշների, այդ թվում՝ «գորշ գայլի» նշանի լայնածավալ օգտագործումն ու տարածումը:

2018 թ. մարտին՝ հանրահավաքներից մեկի ժամանակ, Էրդողանը Սիրիայի Աֆրին քաղաքում զարգացումներին նվիրված իր ելույթի ընթացքում ձեռքով ցույց տվեց «գորշ գայլի» նշանը¹⁰: Դրանից հետո լրատվամիջոցների այն հարցին, թե ինչու է նման նշան արել, հայտարարել էր, որ «իմ կամքից անկախ էր ստացվել, սակայն գեղեցիկ էր ստացվել»¹¹: Հատկանշական է, որ նույն օրերին ԱՇԿ միջոցառումներից մեկի ժամանակ ներկաներից մի աղջիկ ռաբիա նշանի¹² փոխարեն ցույց տվեց «գորշ գայլերի» ողջույնը, իսկ երբ տեսախցիկները մեծ էկրանով ցույց տվեցին այդ տեսարանը, Էրդողանը, որ օրեր առաջ նույն կերպ ողջունել էր իր համակիրներին, բեմից նկատողություն արեց աղջկան, ինչից հետո վերջինս արագորեն «ուղղեց իր սխալը»¹³:

Այս համատեքստում կարելի է հետևել, թե ինչպես է փոխվել Էրդողանի և ընդհանուր իշխանության վերաբերմունքը վերոնշյալ նշանի հանդեպ ԱՇԿ-ի հետ կոալիցիոն գործընկերությունից հետո: 2015 թ. մայիսի 27-ին Էրդողանի՝ Ուշաք քաղաք այցի ժամանակ ԱՇԿ անդամ Սեհեր Քայրհանը նախագահի շարայունը «ողջունել էր» «գորշ գայլի» նշանով, որի համար ձերբակալվել էր: Քայրհանը մեղադրվում էր «նախագահին վիրավորելու» մեջ, դատախազը նրա համար պահանջում էր 4 տարի ազատազրկում: Դատավարությունը շարունակվեց 1.5 տարի, և ի վերջո Քայրհանը դատարանի կողմից արդարացվեց¹⁴:

2015 թ. խորհրդարանական ընտրությունների նախընտրական շրջանում ԱՇԿ պատգամավորական թեկնածու, հետագայում ներքին գործերի նախարար Սուլեյման Սոյլուն հրապարակայնորեն քննադատում էր ԱՇԿ ղեկավար Դեվլեթ Բահչելիին՝ նշելով, որ «նրանց ազգայնականությունը միայն մատների նշանների ազգայնականությունը է»¹⁵:

2015 թ. դրությամբ իշխանության կողմից դատապարտվող նշանը շատ արագ յուրացրեց հենց իշխանության ղեկավարը՝ համապատասխան

¹⁰ Cumhurbaşkanı Erdoğan "Bozkurt" İşareti Yaptı, 0:07.

¹¹ Erdoğan: Bozkurt işareti yaptığımın farkında değilim ama güzel oldu.

¹² Բույթը ծավալած չորս թիվը մատներով ցույց տալու նշան, որը, ըստ Էրդողանի, նշանակում է «մեկ ժողովուրդ, մեկ դրոշ, մեկ հայրենիք, մեկ ազգ»:

¹³ Erdoğan'dan Bozkurt işareti yapan kiza ayar.

¹⁴ Erdoğan'a bozkurt işareti yaptığı için gözaltına alınan MHP'li isyan etti: Benim günahım neydi.

¹⁵ Süleyman Soylu (Bahçeli'ye): Git Diyarbakir'da yap o (bozkurt) işaretini de delikanliliğini göreyim!

ներով Էրդողանի ղեկավարած ուժի իսլամի ու ազգայնականության սինթեզի քաղաքականությանը:

Ժամանակի ընթացքում ազգայնամոլական նշաններ սկսեցին կիրառել նաև բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ և իշխանամետ գործիչներ. այն կրեց գրեթե համատարած բնույթ: 2017 թ. փետրվարին Թուրքիայի այդ շրջանի վարչապետ Բինալի Յըլդըրըմը ԱԶԿ համագումարում իր ելույթի ընթացքում «գորշ գայլի» նշանով ողջունեց համագումարին ներկա ԱՇԿ-ականներին¹⁶: 2022 թ. ապրիլին Ուրուգվայի մայրաքաղաք Մոնտեվիդեո այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Մևլութ Չավուշօղլուն «գորշ գայլի» նշանով «ողջունեց» Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առիթով Չավուշօղլուի այցի դեմ բողոքի ակցիա կազմակերպած հայ ակտիվիստներին¹⁷: Օրեր անց Ադրբեջանում անցկացված «Teknofest 2022» ավիացիայի, օդատիեզերական տեխնիկայի և տեխնոլոգիաների փառատոնի ժամանակ «գորշ գայլի» նշանը տեսախցիկի առջև ցույց տվեց նաև Էրդողանի փեսան՝ «Baykar» ռազմարդյունաբերական ընկերության համահիմնադիր և տեխնիկական ղեկավար Սելջուք Բայրաքթարը¹⁸:

Հատկանշական է, որ ժամանակի ընթացքում նշանը սկսեցին օգտագործել ոչ միայն իշխանության, այլև ընդդիմության ներկայացուցիչները: 2023 թ. նախագահական ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավի ընթացքում ընդդիմության միասնական թեկնածու ՀՄԿ-ական Քեմալ Քըլըչդարօղլուն իրեն «գորշ գայլի» նշանով ողջունած անձին պատասխանեց նույն կերպ¹⁹:

Ազգայնամոլական հռետորաբանության աճը, որը պայմանավորված էր գերազանցապես Թուրքիայի ներքաղաքական զարգացումներով, իր ազդեցությունն ունեցավ նաև այլ երկրների թուրքական համայնքներում: Հատկապես Եվրոպայում թուրքական ազգայնամոլության աճը հանգեցրեց նրան, որ «գորշ գայլի» նշանն արգելվեց, այնուհետև քրեականացվեց նախ Ավստրիայում²⁰, այնուհետև Ֆրանսիայում²¹:

«Գորշ գայլի» նշանի շուրջ քննարկումները վերստին ակտիվացան 2024 թ. հուլիսին, երբ Եվրո-2024 ֆուտբոլային մրցաշարի շրջանակներում անցկացված Թուրքիա-Ավստրիա հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի հավաքականի ֆուտբոլիստ Մերիհ Դեմիրալը Ավստրիայի հավաքականի դարպասը խփած գնդակը տոնեց «գորշ գայլի» նշանը ցույց տալով: Հետխաղային մամուլ առույթի ընթացքում էլ հայտարարեց, որ «այդ նշանը թյուրքա-

¹⁶ Başbakan Binali Yıldırım'dan bozkurt işareti.

¹⁷ Bakan Çavuşoğlu Uruguay'da protestoculara "bozkurt" işaretiyle tepki verdi.

¹⁸ Selçuk Bayraktar, Türklüğün sembolü Bozkurt işareti yaparak Azerbaycan Teknofest'e damga vurdu!

¹⁹ Kılıçdaroğlu'ndan bozkurt selami... 25 Nisan 2023 Selçuk Tepeli ile Fox Ana Haber.

²⁰ Austria: Ban on Turkish nationalist salute in practice.

²¹ France has banned the "Grey Wolves" – but who are they?

կանության նշանն է», և որ «շատ ուրախ է, որ այդպես է վարվել»²²: Այդ արարքի հետևանքով մեծ աղմուկ բարձրացավ, Եվրոպական ֆուտբոլային ասոցիացիաների միությունն էլ (ՈՒԵՖԱ) նախ հետաքննություն սկսեց հարցի շուրջ, այնուհետև Դեմիրալին որակագրկեց 2 խաղով: Մարզական իրադարձությունը շատ արագ քաղաքական աստառ ստացավ. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը դատապարտեց ՈՒԵՖԱ-ի քայլը՝ համարելով այն «անընդունելի»²³: Գերմանիայի ներքին գործերի նախարար Նենսի Ֆայգերը ևս անդրադարձավ Դեմիրալի արած նշանին՝ հայտարարելով. «Թուրք աջ ծայրահեղականների նշանները մեր մարզադաշտերում տեղ չունեն: Ֆուտբոլի Եվրոպայի առաջնությունը որպես ռասիզմի հարթակ օգտագործելն անընդունելի է: Ակնկալում ենք, որ ՈՒԵՖԱ-ն կուսումնասիրի իրադարձությունն ու պատժամիջոցներ կկիրառի»²⁴: Հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև ծագումով թուրք, Գերմանիայի գյուղատնտեսության նախարար Ջեմ Օզդեմիրը. «Այս նշանը աջ ծայրահեղական է, ներկայացնում է ահաբեկչությունն ու ֆաշիզմը: ՈՒԵՖԱ-ն պարտավոր է պատիժ կիրառել»²⁵:

Ի պաշտպանություն Դեմիրալի հանդես եկան Թուրքիայի մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ փոխնախագահ Ջևդեթ Յըլմազն²⁶ ու նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանը, որը Դեմիրալի ցույց տված նշանը համեմատեց Գերմանիայի խորհրդանիշ արծվի և Ֆրանսիայի խորհրդանիշ աքաղաղի հետ՝ նշելով, որ «Մերիին այդ կերպ արտահայտել է իր հուզմունքը»²⁷: Դեմիրալին X-ի (նախկինում՝ Twitter) իր միկրոբլոգում հրապարակային աջակցությունը հայտնեց նաև Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը. «Մերիի հանդեպ կիրառված պատիժն անարդար է, ես այն դատապարտում եմ: Հոլանդիայի դեմ խաղում Թուրքիայի հավաքականին մաղթում եմ հաղթանակ: Կեցցե թուրքական աշխարհը»²⁸: Թուրքիայի նախագահ Էրդողանը նույնիսկ չեղարկեց Թուրքական պետությունների կազմակերպության ոչ պաշտոնական գագաթնաժողովի կապակցությամբ նախատեսվող այցը Ադրբեջան՝ փոխարենը մեկնելով Գերմանիա՝ ստեղծված իրավիճակում Թուրքիայի հավաքականին աջակցելու²⁹: Թուրքիա-Հոլանդիա խաղից առաջ Բեռլինում թուրք երկրպագուների բազմահազարանոց երթի գրեթե բոլոր մասնակիցները տեսախցիկների առաջ ցույց էին տալիս

²² Gol sevincinde neden bozkurt işareti yaptı!? Merih Demiral açıkladı..., 2:15.

²³ No: 128, 3 Temmuz 2024, Milli Futbolcumuz Merih Demiral'a Karşı Açılan Disiplin Soruşturması Hk.

²⁴ Türkiye düşmanı Cem Özdemir Merih Demiral'ın 'bozkurtlu' gol sevincini hedef aldı.

²⁵ Türkiye düşmanı Cem Özdemir Merih Demiral'ın 'bozkurtlu' gol sevincini hedef aldı

²⁶ Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yılmaz'dan UEFA'nin Merih Demiral'a verdiği cezaya tepki.

²⁷ Erdoğan'dan Merih Demiral'ın bozkurt işaretine yorum: "Kimse Fransızların formasında horoz var, niye horozlanıyorsun diyor mu?".

²⁸ □iyev, İlham [azpresident]. "Almaniyada keçirilən futbol üzrə..."

²⁹ Erdoğan cancels Azerbaijan trip for Türkiye's Euro tie: Reports.

«գորշ գայլի» նշանը³⁰: Խաղից առաջ երկրների օրհներգի ընթացքում Թուրքիայի երկրպագուներն իրենց օրհներգն ուղեկցում էին «գորշ գայլի» նշանով³¹: Ֆուտբոլի Եվրոպայի առաջնությունը ի ցույց դրեց ժամանակակից Թուրքիայում և ժամանակակից թուրք հասարակության մեջ ազգայնամոլության ծավալն ու դրա հանդեպ հասարակության տարբեր շերտերի, այդ թվում՝ իշխող վերնախավի դիրքորոշումը:

Էրդողանը սպառնում է «մի գիշեր հանկարծակի գալ»

Բացի գորշ գայլի նշանից, Էրդողանը իր ելույթներում, հրապարակային հանդիպումներում հաճախ օգտագործում է նաև ԱՇԿ-ի և «Գորշ գայլեր» կառույցի կարգախոսները: Դրանցից հատկապես հայտնի է «Bir gece ansizin gelebiliriz» (մի գիշեր հանկարծակի կարող ենք գալ) արտահայտությունը, որը վերցված է սիրային մի երգից, սակայն համարվում է «գորշ գայլերի» սպառնալից զգուշացումը իրենց հավանական զոհերին: Օրինակ՝ նման բովանդակությամբ սպառնալիքներ իր սպանությունից առաջ ստանում էր նաև Հրանտ Դինքը³²:

Էրդողանն այդ արտահայտությունը սկսել է ակտիվորեն գործածել 2017 թվականից՝ ԱՇԿ-ի հետ մերձեցման գործընթացի մեկնարկից ի վեր: 2017 թ. ապրիլին վերջինս, խոսելով Իրաքի Սինջան քաղաքի շրջանում թուրքական զինված ուժերի իրականացրած ռազմական գործողության մասին, հայտարարեց, որ «երբ պահը գա, մենք շատ լավ գիտենք, թե ինչ անել՝ մի գիշեր հանկարծակի կարող ենք գալ»³³: Հետագայում արտահայտությունը սկսեց ավելի հաճախ կիրառվել:

Նույն թվականի սեպտեմբերի սկզբին TEKNOFEST փառատոնին ելույթով հանդես եկած Էրդողանը, խոսելով այդ օրերին թուրք-հունական հարաբերություններում լարվածության աճի մասին՝ Հունաստանին սպառնաց՝ ասելով, որ «թող նրանք չմոռանան Իզմիրը», և որ «Հունաստանի կողմից կղզիների բռնազավթումը կամ նման այլ իրադարձություններ մեզ չեն կարող սահմանափակել, երբ պահը գա, մենք կանենք այն, ինչ անհրաժեշտ է: Ասում ենք՝ մի գիշեր հանկարծակի կարող ենք գալ»³⁴: Ընդամենը 3 օր անց Էրդողանը կրկնեց իր սպառնալիքները Հունաստանի նկատմամբ. «Հունաստանը պետք է շատ ավելի մտածված որոշում կայացնի, թե Թուրքիայի հետ ինչպիսի հարաբերություններ է ցանկանում: Հակառակ դեպքում, կրկին հայտարարում եմ՝ մի գիշեր հանկարծակի կարող ենք գալ»³⁵:

³⁰ Bozkurtlar Berlin'de! Türkiye-Hollanda Maçı Öncesi Almanya Sokakları Kirmizi-Beyaz.

³¹ Taraftarımız İstiklal Marşı'ni bozkurt işareti yaparak okud.

³² Neden hedef seçildim?

³³ Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bir gece ansizin gelebiliriz, 0:14.

³⁴ Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Yunanistan'a: Bir Gece Ansizin Gelebiliriz! - TGRT Haber, 1:17.

³⁵ Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Yunanistan Açıklaması: "Bir Gece Ansizin Gelebiliriz", 1:32.

Հատկանշական է, որ ահաբեկչական այս արտահայտությունը ոչ միայն ավելի ու ավելի հաճախ է կիրառվում Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, այլև օգտագործվում է ավելի ու ավելի բարձր ամբիոններից: 2022 թ. հոկտեմբերին Պրահայում կայացած Եվրոպական քաղաքական համայնքի գագաթնաժողովի ընթացքում Էրդողանը, պատասխանելով հույն լրագրողի հարցին, կրկնեց իր սպառնալիքը Հունաստանի հանդեպ³⁶:

Ազգայնամոլական գաղափարների ու խորհրդանիշների տարածմանը հանգեցրած հանգամանքները

Եզրափակելով ներկայիս Թուրքիայում ազգայնամոլական խորհրդանիշների՝ մասնավորապես «գորշ գայլի» նշանի դերի և նշանակության մասին վերլուծությունը՝ կարող ենք պնդել, որ վերջին տարիներին՝ սկսած հատկապես 2017 թվականից, թուրք հասարակության շրջանում նկատվում է ազգայնամոլական գաղափարների շեշտակի աճ: Հատկանշական է, որ այն դրսևորվում է ոչ միայն բուն Թուրքիայում, այլև այլ երկրներում (Ֆրանսիա, Ավստրիա, Գերմանիա)՝ թուրքերի շրջանում: Իրավիճակին հանգեցրած հանգամանքները կարող ենք պայմանականորեն բաժանել մի քանի մասի.

- **Իշխանական քարոզչություն.** Թուրքիայի ներկա քաղաքական դեկավարությունը մեծ դեր ունի ազգայնամոլական խորհրդանիշների, նաև «գորշ գայլի» նշանի և նմանատիպ դրսևորումների աճի մեջ: Իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը՝ նախագահ Էրդողանի գլխավորությամբ, իր ընտրազանգվածին միավորելու համար, քաղաքական իսլամի հռետորաբանությանը զուգահեռ, օգտագործում է ազգայնամոլական, երբեմն ծայրահեղական հռետորաբանություն: Ինչպես նշեցինք, Էրդողանն անձամբ է օգտագործում թուրք ազգայնամուլների կարգախոսներն ու նշանները՝ կոտրելով դրանց շուրջ նախկինում առկա տարուները: Էրդողանի և իր մերձավորների կողմից ազգայնամոլական խորհրդանիշների բացահայտ քարոզչությունը հանգեցրել են այդ խորհրդանիշների համընդհանուր տեսանելիությանն ու ընդունմանը:

- **Ազգայնամոլական ուժերի հետ համագործակցություն.** Ազգայնամոլական ուժերի՝ հատկապես ԱՇԿ-ի հետ ԱԶԿ-ի դաշինքն ու համագործակցությունը ևս նպաստել են ազգայնամոլական խորհրդանիշների տարածմանն ու ամրապնդմանը: Ազգայնամոլական, ֆաշիստական ու այլատյաց հիմքերի վրա դրված ԱՇԿ-ն հատկապես կարևոր դեր ունի այդ խորհրդանիշների «առաջխաղացման» մեջ: Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև դաշինքի ավելի փոքր անդամ ուժերի՝ հատկապես ԱՇԿ-ի նախկին բարձրաստիճան անդամների հիմնադրած՝ ծայրահեղ ազգայնամոլական «Մեծ միություն» կուսակցության (Büyük Birlik Partisi) գործունեությունը:

³⁶ Erdoğan ile Yunan gazeteci arasında 'bir gece ansizin gelebiliriz' diyalogu 06.10.2022, 0:35.

• **Մշակութային քարոզչություն.** Վերջին տարիներին՝ հատկապես ԱԶԿ կառավարման ժամանակաշրջանում, նկատվում է Թուրքիայի պատմության օսմանյան և նախասօմանյան շրջանի շուրջ լայն, պետականորեն կազմակերպված հետաքրքրություն, որն ուղեկցվում է նաև ազգայնամոլական քարոզչությամբ: Նշված գործընթացի շրջանակներում նորովի են ներկայացվում թուրք ազգայնականության որոշ տարրեր, այդ թվում՝ «գորշ գայլի» գաղափարը: Այս իրողության լավագույն օրինակներն են պետական բարձրաստիճան ղեկավարների մասնակցությամբ տարբեր միջոցառումների ընթացքում տարբեր դարերի թյուրքական զորքերի համազգեստները կրող զինվորների և թյուրքական տարբեր խորհրդանիշների ներկայացումը, ինչպես նաև օսմանյան անցյալը պատկերող, շատ հաճախ պատմական իրողություններին հակասող և ազգայնամոլական գաղափարներ քարոզող ֆիլմերի ու հեռուստասերիալների թվի աճը: Մեր ուսումնասիրության առարկա թեմայի քննարկման համատեքստում տեղին ենք համարում առանձնացնել թուրքական պետական TRT1 հեռուստաալիքով ցուցադրված «Գահակալը՝ Աբդուլ Համիդ» («Payitaht Abdulhamid») հեռուստասերիալի մի հատված: Հեռուստասերիալի 12-րդ սերիայում Աբդուլհամիդ II-ի կերպարը մարմնավորող դերասանը խոսում է թուրքերի պայքարի մասին՝ նշելով, որ «մենք գորշ գայլ ենք... որոնք մահանում են, բայց չեն հանձնվում»³⁷: Այսպիսով փորձ է արվում գորշ գայլի գաղափարը ներկայացնել նաև նեոսօմանիզմի ծիրում՝ այն ավելի ընդունելի դարձնելով հասարակության լայն շերտերի համար:

• **Արձագանք արտաքին մարտահրավերներին.** Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դիրքն ու հատկապես արևմտյան երկրների հետ երբեմն անհարթ հարաբերություններն ևս նպաստել են ազգայնամոլական գաղափարների և խորհրդանիշների աճին ու տարածմանը: Այլ երկրներից ստացվող թվացյալ կամ իրական սպառնալիքներն ու քննադատությունները պաշտպանողական որոշակի արձագանքների պատճառ են դառնում, որոնք երբեմն արտահայտվում են ազգայնամոլական գաղափարների արտահայտման, խորհրդանիշների կիրառման եղանակով: Այդ երևույթներն էլ հմտորեն օգտագործում են քաղաքական խաղացողները: Ազգայնամոլական տրամադրությունների աճին նպաստում են նաև Թուրքիայի «թյուրքական աշխարհի առաջնորդի» փաստացի դերի ստանձնումն ու այդ թեմայով իշխանական քարոզչությունը, որի հիմքերը դրվել են դեռ 1990-ականներին:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով աշխատանքը՝ կարող ենք նշել, որ «գորշ գայլի» նշանը ժամանակի ընթացքում զուտ առասպելաբանական խորհրդանիշից վերած-

³⁷ Payitaht Abdülhamid 12. Bölüm – Bozkurt, 04:38.

վել է թուրքական/թյուրքական ազգայնամոլության և քաղաքական ինքնության խորհրդանիշի: «Գորշ գայլի» էվոյուցիան թյուրքական առասպելներից մինչև «Ազգայնական շարժում» կուսակցության կողմից որդեգրումը մատնանշում են այն մշակութային և պատմական արմատները, որոնք շարունակում են ազդեցություն ունենալ ժամանակակից թուրքական հասարակության վրա:

Վերջին տարիներին «գորշ գայլի» նշանի շեշտակի տարածումը Թուրքիայում ազգայնամոլության վերելքի ամենախոսուն ցուցիչներից մեկն է: Այնպիսի գործոնները, ինչպիսիք են նախագահ Էրդողանի կողմից բացահայտ քարոզչությունը, իշխող ուժի և ազգայնամոլական, ֆաշիստ ուժերի միջև ռազմավարական դաշինքներն ու համագործակցությունը, մշակութային քարոզչության աճն ու սոցիալական հարթակներում արդյունավետ քարոզչությունը, էականորեն նպաստել են ազգայնամոլական խորհրդանիշների հաստատուն աճին:

Մինչ խորհրդանիշը որոշ անձանց համար ունի հպարտության, միասնության և ուժի խորհուրդ, այն փաստացի Թուրքիայում այլատյաց ազգայնամոլության, աջ ծայրահեղականության և ֆաշիզմի խորհրդանիշ է: Ֆուտբոլիստ Մերիհ Դեմիրալի մասնակցությամբ իրադարձությունն ու դրան հետևած միջազգային արձագանքը ևս ցույց են տալիս նշանի վիճելի էությունն ու դրանից բխող հետևանքները թե՛ Թուրքիայում, թե՛ արտերկրում:

Օգտագործված գրականություն

- «Գորշ գայլեր»-ի հետքերը. «Հայկական հարց» 21.06.2021, <https://hy.armradio.am/archives/345410> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024):
- «Серые волки» на службе у Эрдогана в Сирии и Ливии 20.08.2020, <https://hawarnews.com/ru/159793632011835> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- Politiker gegen Wolfs-Gruß 12.10.2018, <https://www.nachrichtenleicht.de/politiker-gegen-wolfs-gruss-100.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- Langmoe S. 2022, The ideological framework of the Turkish MHP and the grey wolves', Politika nacionalne bezbednosti (Special issue 2022), p. 69-78.
- Austria: Ban on Turkish nationalist salute in practice, 01.03.2019, <https://www.aa.com.tr/en/europe/austria-ban-on-turkish-nationalist-salute-in-practice/1406731> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- France has banned the "Grey Wolves" – but who are they?, 24.11.2020, <https://www.aljazeera.com/features/2020/11/24/france-has-banned-the-grey-wolves-but-who-are-they> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- Erdoğan cancels Azerbaijan trip for Türkiye's Euro tie: Reports, 04.07.2024, <https://www.dailysabah.com/sports/football/erdogan-cancels-azerbaijan-trip-for-turkiyes-euro-tie-reports> (ներբեռնման օրը՝ 05.07.2024).
- Çetin Y. 2005, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bozkurt Belirtkesi (Sembolü), Yayimlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, s. 10-21.
- Başkurdistanlı A. 2010, Türk Rivayetlerinde "Bozkurt". Türkiye Mecmuası, 2, p. 131-138.

- Aydoğan, Barış Murat [@budun9]. "Çok ilginç bir foto; 1990 li yıllardan önce bilinmeyen, yapılmayan 'Bozkurt' işaretini, 1978 de Ankara Teknik Yüksek Öğretmen Okulunda yapan 'Baki Akin' ağabey", X, 26.01.2022, <https://x.com/budun9/status/1486383022219968525> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Başbakan Binali Yıldırım'dan bozkurt işareti, 21.02.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ApBjJMUz8fo> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Bakan Çavuşoğlu Uruguay'da protestoculara "bozkurt" işaretiyle tepki verdi, 24.04.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=N7EKSyelNSs> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Bozkurtlar Berlin'de! Türkiye-Hollanda Maçı Öncesi Almanya Sokakları Kırmızı-Beyaz, 06.07.2024, <https://www.youtube.com/watch?v=WBI5xSEjxyY> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Bozkurt İşareti Hakkında. 02.05.2017, <https://www.kamudannethaber.com/yazarlar/dr-gullukaranfil/bozkurt-isareti-hakkinda/1418/> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan "Bozkurt" İşareti Yaptı, 10.03.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=F9nrYdc4a04> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yılmaz'dan UEFA'nin Merih Demiral'a verdiği cezaya tepki, 05.07.2024, <https://www.ntvspor.net/futbol/cumhurbaskani-yardimcisi-yilmaz-dan-uefa-nin-merih-demiral-a-verdigi-cezaya-tepki-6687ddd71ace45004f3139de> (ներբերումն օրը՝ 07.07.2024).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bir gece ansizin gelebiliriz, 29.04.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=sw1h8K718-M> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Yunanistan'a: Bir Gece Ansizin Gelebiliriz! - TGRT Haber, 03.09.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=NVuthIVWDXk> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Yunanistan Açıklaması: "Bir Gece Ansizin Gelebiliriz" 06.09.2022, <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=pfm-E4rAIT4> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Erdoğan: Bozkurt işareti yaptığimin farkında değilim ama güzel oldu, 28.03.2018, <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2018/03/28/erdogan-bozkurt-isareti-yaptigimin-farkinda-degildim-ama-guzel-oldu> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Erdoğan'dan Bozkurt işareti yapan kiza ayar, 26.03.2018, https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=WKV_h7HrUdo (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Erdoğan'a bozkurt işareti yaptığı için gözaltına alınan MHP'li isyan etti: Benim günahim neydi, 14.03.2018, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogana-bozkurt-isareti-yaptigi-icin-gozaltina-alinan-mhp-li-isyan-etti-benim-gunahim-neydi-942212> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024):
- Erdoğan'dan Merih Demiral'in bozkurt işaretine yorum: "Kimse Fransızların formasında horoz var, niye horozlanıyorsun diyor mu?", 05.07.2024, <https://medyascope.tv/2024/07/05/erdogan-dan-merih-demiral-in-bozkurt-isaretine-yorum-kimse-fransizlar-in-formasinda-horoz-var-niye-horozlanıyorsun-diyor-mu/> (ներբերումն օրը՝ 05.07.2024).
- Erdoğan ile Yunan gazeteci arasında 'bir gece ansizin gelebiliriz' diyalogu 06.10.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=R51cFAltrIE> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Gol sevincinde neden bozkurt işareti yaptı!? Merih Demiral açıkladı..., 03.07.2024, <https://www.youtube.com/watch?v=WXCN3iF2k4g> (ներբերումն օրը՝ 04.07.2024).
- Hanim Halilova, Başbuğ Alparslan Türkeş'e bozkurt işaretini nasıl öğrettiğini anlatıyor! 20.03.2013, <https://www.youtube.com/watch?v=wOXmaAZussQ> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).
- Kılıçdaroğlu'ndan bozkurt selami... 25 Nisan 2023 Selçuk Tepeli ile FOX Ana Haber, 25.04.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=cHHqGAMzCx0> (ներբերումն օրը՝ 21.06.2024).

- Neden hedef seçildim?, 12.01.2007, <https://hrantdink.org/tr/hrant-dink/hrant-dink-yazilari/72-7-neden-hedef-secildim> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- No: 128, 3 Temmuz 2024, Milli Futbolcumuz Merih Demiral'a Karşı Açılan Disiplin Soruşturması Hk., 03.07.2024, https://www.mfa.gov.tr/no_128_milli-futbolcumuz-merih-demiral-a-karsi-acilan-disiplin-sorusturmasi-hk.tr.mfa (ներբեռնման օրը՝ 04.07.2024).
- Payitaht Abdülhamid 12. Bölüm – Bozkurt, 19.05.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=F1tBkdM0Hkl> (ներբեռնման օրը՝ 04.07.2024).
- Selçuk Bayraktar, Türklüğün sembolü BOZKURT işareti yaparak Azerbaycan TEKNOFEST'e damga vurdu!, 29.05.2022, <https://www.youtube.com/shorts/HWOMyKLWlBU> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024):
- Süleyman Soylu (Bahçeli'ye): Git Diyarbakir'da yap o (bozkurt) işaretini de delikanliliğini göreyim!, 20.02.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=nNp9prwT01M> (ներբեռնման օրը՝ 21.06.2024).
- Taraftarımız İstiklal Marşı'ni bozkurt işareti yaparak okudu, 07.07.2024, <https://www.youtube.com/watch?v=SF1p287I5Is> (ներբեռնման օրը՝ 09.07.2024).
- Türkiye düşmanı Cem Özdemir Merih Demiral'in 'bozkurtlu' gol sevincini hedef aldı, 04.07.2024, <https://www.yenisafak.com/gundem/turkiye-dusmani-cem-ozdemir-merih-demiralin-bozkurtlu-gol-sevincini-hedef-aldi-4631033> (ներբեռնման օրը՝ 09.07.2024).
- Əliyev, İlham [azpresident]. "Almaniyada keçirilən futbol üzrə Avropa çempionatında uğurla çıxış edən qardaş Türkiyə milli komandasını 1/4 mərhələyə vəsiqə qazanaraq 8 ən güclü Avropa millisi arasında yer alması münasibətilə təbrik edirəm. Xüsusilə, 1/8 final mərhələsində 2 qol vuraraq oyunun ən yaxşı futbolçusu seçilmiş Merih Demiralə təbrik edirəm. Merihə qarşı tətbiq edilən cəza ədalətsizdir və bunu qətiyyətlə pisləyirəm. Türkiyə millisinə Hollandiya ilə oyunda qələbə arzu edirəm! Yaşasin Türk dünyası!", X, 06.07.2024, <https://x.com/azpresident/status/1809457521221902634> (ներբեռնման օրը՝ 09.07.2024).

НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ В ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РИТОРИКЕ XXI ВЕКА

Гор Оганесян

Резюме

Знак «Серых волков» считается одним из самых популярных символов турецкого национализма, и особенно в последние годы он нашел отражение не во внутренней, но и внешней политике Турции. Знак, восходящий к тюркской мифологии, первоначально использовался ультра националистической Партией националистического движения (ПНД) и ее вооруженным крылом – «Серыми волками». Примечательно, что отношение к знаку изначально было неоднозначным, и даже некоторые правые силы отнеслись к нему с пренебрежением.

Ситуация изменилась начиная с 2015 года, когда правящая Партия справедливости и развития (ПСР) стала проводить политику синтеза ислама и национализма, вступив в альянс с ПНД. С 2017 года президент Эрдоган начал использовать символ «Серых волков», тем самым открыв путь для его дальнейшего распространения не только в Турции, но и в других странах с турецкими общинами. Растущее влияние и использование знака «Серых волков» является одним из наиболее ярких индикаторов националистических настроений в нынешнем турецком обществе.

Ключевые слова – «Серые волки», национализм, Партия националистического движения, Партия справедливости и развития, синтез ислама и национализма, Девлет Бахчели, Реджеп Тайип Эрдоган.

NATIONALISTIC SYMBOLS IN TURKISH POLITICAL RHETORIC IN THE XXI CENTURY

Gor Hovhannisyan

Abstract

The "Grey Wolf" sign is considered one of the most popular symbols of Turkish nationalism, and especially in recent years, it has been expressed not only in the domestic political field, but also in the foreign policy. Originating from Turkic mythology, it was initially used by the ultra-nationalist Nationalist Movement Party (MHP) and its armed wing, the "Gray Wolves". It is noteworthy that the attitude towards the sign was controversial from the beginning, and even some right-wing forces approached it with reservations.

The situation changed starting in 2015, when the ruling Justice and Development Party (AKP) began to pursue a policy of synthesis of Islam and nationalism, forming an alliance with MHP. Since 2017, President Erdogan personally started using the "Grey Wolf" symbol, paving the way for its further spread not only in Turkey, but also in other countries with Turkish communities. The growing influence and use of the "Grey Wolf" sign is one of the telling indicators of the nationalist sentiments among the current Turkish society.

Key words – "Grey Wolves", nationalism, Nationalist Action Party, Justice and Development Party, synthesis of islam and nationalism, Devlet Bahceli, Recep Tayyip Erdogan.